

СУЧАСНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК 811:001.4:61

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО КОМПОНЕНТІВ В АНАТОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (на прикладі українського стандарту анатомічної номенклатури)

Бражук Юлія Борисівна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються ключові підходи до вирішення проблеми створення національного стандарту міжнародної анатомічної номенклатури, виникнення термінів-аналогів на власномовній основі й запозичення термінів іншомовного походження. Аналіз доводить, що обов'язковим фактором адаптації міжнародних термінів у національній мові є аналогія, котрій піддаються як запозичені лексеми, так і створені на питомому мовному ґрунті.

Ключові слова: медична фахова мова, анатомічна термінологія, термін, запозичення, адаптація.

Сучасна наукова термінологія, залежно від галузі пізнання та сфери професійного спілкування, потребує дотримання правил суворої кодифікації та чітких вимог до визначення терміна. Латинськомовна медична термінологія, до якої належить й анатомічна, за рівнем уніфікації одиниць є нормалізованою у міжнародному масштабі. Зокрема, у 1997 р. Федеративний комітет з анатомічної термінології (ФКАТ) підготував і розглянув найновіші поправки до анатомічної номенклатури. Міжнародна анатомічна номенклатура була затверджена на з'їзді анатомів у Сан-Пауло (Бразилія, 24–28 серпня 1997 р.) та опублікована 1998 р. (Штутгарт, Нью-Йорк) [Костюк 2011, 74]. Список українських анатомічних термінів, відповідно до рекомендацій ФКАТ, був виданий у 2001 р., за редакцією І. І. Бобрика та В. Г. Ковешнікова, під назвою "Міжнародна анатомічна номенклатура. Український стандарт".

При формуванні вимог до національних варіантів термінології, схваленої на міжнародному рівні, існує кілька різних підходів. Перший із них передбачає створення на власномовній основі термінів, що є аналогами міжнародних, другий полягає у запозиченні термінів іншомовного походження.

Актуальність роботи полягає в тому, що у ній досліджуються тенденції розвитку анатомічної терміносистеми, адаптація латинськомовних термінів у національній мові, що дозволяє зробити висновки про відмінність процесів, які відбуваються у разі запозичення та утворення термінів на власномовній основі.

Мета дослідження – проаналізувати процес адаптації латинськомовної медичної термінології у сучасній українській мові, визначити доцільність різних підходів до вирішення цієї проблеми.

Об'єктом дослідження є тенденція до національного вираження інтернаціональних термінів у процесі їх адаптації. У якості **матеріалу** використані терміни, зафіксовані у Міжнародній анатомічній термінології (2010) та їхні латинські відповідники, а також деякі варіанти термінів, зафіксовані на різних етапах становлення української анатомічної терміносистеми.

Новизна роботи полягає в тому, що досі не було здійснене опрацювання сучасного українського стандарту анатомічної номенклатури з метою визначення ключових тенденцій щодо її формування.

Межовим вираженням тенденції до формування національної термінології на власномовній основі є пуризм (фр. purisme, від лат. purus "чистий") – "крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень" [Українська мова. Енциклопедія 2004, 541]. Питання пуристичних тенденцій властиве не лише українській медичній фаховій мові. Воно впливає з того, що існує ряд галузей знання (медицина, хімія, біологія), спеціальна мова яких створюється паралельно на латинській та національній основі. Саме в таких випадках йдеться про те, чи наслідують національні терміни латинські зразки, чи слідує своїм національним традиціям [Суперанская 2012, 180].

Пуристичний підхід до адаптації міжнародної термінології полягає у відкиданні безперечної переваги інтернаціоналізмів та запозичених термінів. П. Селігей відзначає, що до пуризму встановилося упереджене ставлення, попри те, що це явище існує як визнане і значною мірою формує термінологічні фонди багатьох світових мов. Запозиченню та адаптації сучасних іншомовних термінів протистоїть процес утворення нових термінів на власномовній основі: "питомі новотвори укорінюються в мові так само, як і запозичена лексика. Спочатку вони майже завжди натрапляють на спротив з боку окремих мовців..., однак цей спротив послаблюється в міру того, як здобутки пуризму закріплюються в ужитку. Ясність внутрішньої форми полегшує сприйняття нової лексики і збільшує її життєздатність" [Селігей 2008, 60].

Корені дискусії про пуристичні тенденції в роботах українських термінологів слід шукати на початку ХХ ст. На той час українські мовознавці за підходом до принципів кодифікування термінології поділялися на дві школи – харківську (помірковані пуристи) і київську (крайні пуристи) [Пчелінцева, 2003; 48]. За визначенням сучасних дослідників, "якщо помірковані пуристи сприймали запозичення, зокрема термінів з латинськими, грецькими коренями як закономірне явище в розвитку наукового стилю, то крайні пуристи пропонували замінити запозичені терміни питомими українськими словами" [Українська мова. Енциклопедія, 2004; 541]. Яскраві приклади застосування на практиці пуристичних тенденцій можна знайти у "Медицинському словничку" П. Адаменка (Могилів-Подільський, 1917). Видатний український термінознавець М. Зарицький відзначає, що це видання створювалось виключно з пуристичних поглядів, оскільки "у ньому здійснено "ковання" українських термінів для заміни іншомовних. Наприклад: *arteria* – артерія – б'ючка, *extractum* – екстракт – витяг, *thyphus* – тиф – глухачка, *bronchus* – бронх – дихало, *angina* – ангіна – зівниця [Нечай 2003, 132, 619, 559, 199, 68].

У "Медичному російсько-українському словнику" 1928 р., за редакцією Ф. Кисільова, знаходимо неунормовані запозичені терміни з наведеними до них українськими синонімами. Подібні спроби підібрати питомо українські лексеми-аналоги до міжнародних термінів існують і зараз, наприклад: *alveola* – альвеола – дучка, *чарунка* (пор.: лат. *alveolus dentalis* та укр. зубна комірка); *prominentia laryngea* – Ада-

мово яблуко – борлак, горлянковий випин, кадик (пор.: лат. *prominentia laryngea* та укр. **гортанний виступ**) [Черкасов 2010, 94, 109]. Характерно, що і в сучасному українському стандарті Міжнародної анатомічної термінології можемо знайти терміни, сформовані з питомо української лексики, – хоча й несхожі на ті, що наведені в словнику 1928 р.

Серед видатних українських мовознавців початку ХХ ст., що належали до представників крайнього пуризму, значною є роль О. Курило. Вона зробила чималий внесок у справу формування анатомічної термінології та номенклатури. Крім того, що видання "*Nomina Anatomica Ucrainica: анатомічні назви, прийняті в Базелі на ІХ зборах*" вийшло саме під її редакцією (1925 р.), дослідниця також була автором словників медичної, фізичної та хімічної термінології, упорядником словника ботанічної номенклатури.

Дискусія про схвалення чи відкидання пуристичних тенденцій у медичній фаховій мові досі не втратила своєї актуальності. Одностайний погляд на цю проблему наразі відсутній. Проте праці послідовників крайнього пуризму зараз сприймаються як такі, що не відповідають вимогам до формування термінології. Як приклад такої роботи можна навести "Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами" (2000 р.), укладач С. Нечай. Упорядник словника дібрав із видань попередніх років або ж створив на власний розсуд питомо українські варіанти до значної кількості медичних термінів: **aorta – б'ючостовбур, б'ючкостовбур** (укр. **аорта**) [Черкасов 2010, 94]; **atlas – двигач, двигар, ошийок, кобилка** (укр. **перший шийний хребець (атлант)**) [Черкасов 2010, 2000; 55, 299, 354]. Наукова цінність подібних експериментів на сучасному етапі розвитку медичної термінології підлягає значному сумніву.

Переважає більшість науковців, що працюють над кодифікацією української медичної фахової мови, відкидають радикальний пуристичний підхід у формуванні наукової термінології, надаючи перевагу зваженому використанню власномовних засобів. Принцип такої роботи сформульовано Т. Кияком, М. Книгницькою: "якщо термін, утворений на базі ресурсів рідної мови, співпадає за оцінками мотивованості й кількості лексичних складників з інтернаціоналізмом, то більш доцільно вживати перший у зв'язку зі зрозумілістю і кращим засвоєнням внутрішньої форми рідного слова" [Кияк, 1988; 137]. При роботі над кодифікацією української анатомічної терміносистеми науковці дотримувалися саме цього принципу, що відповідає вимозі, вказаній у Національному стандарті України про термінологічну роботу: "У термінотворчості перевагу слід віддавати власне українським термінам перед запозиченими іншомовними термінами" [Національний стандарт 2010, 15]. Як приклад можна порівняти російські та українські синонімічні терміни з анатомії: лат. **rami pancreatici** – укр. **гілки підшлункової залози** – рос. **панкреатические ветви** [Черкасов 2010, 162]; лат. **rami prostatici** – укр. **передміхурові залозові гілки** – рос. **простатические ветви** [Черкасов 2010, 165]. Як бачимо, російська анатомічна номенклатура містить запозичення, в той час як в українській використовують лексеми власномовного походження. Дослідники зазначають, що аналіз сучасної української анатомічної термінології свідчить про превалювання термінологічних дериватів власне украї-

нської лексики над іншомовними словами, в тому числі конструктами з терміноелементів латинського і грецького походження: лат. **pleura parietalis** – укр. **пристінкова плевра** замість *парієтальна плевра*, лат. **pleura visceralis** – укр. **нутрощева плевра** замість *вісцеральна плевра* [Черкасов 2010, 117]. Метою такого вибору є збереження мотивованості, внутрішньої форми, легкості сприймання термінів [Костюк 2011, 75].

Серед прикладів "самобутніх назв, що постали на основі власних словотворчих засобів" [Селігей 2008, 64] і закріпилися в українському науковому лексиконі, можна навести також такі анатомічні терміни: лат. **musculi** – укр. **м'язи**; лат. **maxilla** та **mandibula** – укр. **верхня щелепа** та **нижня щелепа** [Черкасов 2010, 67, 33, 35]; лат. **orbita** – укр. **очна ямка** (також запозичене укр. **орбіта**) [Черкасов 2010, 25].

Лексика на позначення частин тіла належить до найдавніших за виникненням термінополів анатомічної терміносистеми. Саме для неї характерний високий рівень функціонування власномовних одиниць. Так, аналізуючи термінополе "частини тіла" в сучасній російській мові, О. Сендровіч приходиться до висновку про те, що "приблизно у третини внутрішньослов'янських за походженням слів зі значенням у сучасній російській мові "частина тіла" це значення видається вихідним, первинним" [Сендровиц 1970, 9]. Для доведення цієї гіпотези дослідниця вдається до етимологічного аналізу (наприклад, рос. **зрачок** походить від слова "зракъ" у значенні "око").

Проте пуристичним поглядам науковців на сучасному етапі вивчення і формування термінології об'єктивно протистоїть беззастережне схвалення запозичень як універсального способу поповнення фахових мов, оскільки "вживання запозичень – це один із найкращих шляхів збагачення й розвитку лексичного запасу мови" [Bryll 2010, 57]. При тому процес "міграції" нових термінів сприймається як паралельний до процесу освоєння національною наукою певної галузі: "запозичення термінів здійснюються у тих випадках, коли у відповідних системах мови-реципієнта відсутні поняття, визначені й названі в мові-джерелі" [Суперанская 2012, 41].

У зв'язку з дедалі ширшою міжнародною інтеграцією науки все більше набуває ваги такий підвид термінів іншомовного походження, як інтернаціоналізми – слова, що мають міжнаціональний характер вживання в силу їх семантичної і фонетичної близькості в багатьох різнотипних мовах [Кияк 1988, 132]. Так, інтернаціоналізмом вважається лексема, щодо якої підтверджено факт функціонування не менше ніж у трьох мовах, якщо дотримано близькість значення, схожість мотивації і близькість фонетичного / графічного оформлення [Лейчик, Шелов 1990, 54].

Аргументи на користь превалювання запозичених термінів та інтернаціоналізмів у терміносистемах сучасних мов на протигагу пуристичним тенденціям цілком логічні. У зв'язку з тим, що грецька та латинська мови є мертвими, семантика їх коренів і афіксальних морфем постає для сучасних мов у законсервованому вигляді: "позбавлені природних умов розвитку, грецько-латинські елементи стандартизуються і моносемізуються, що є дуже цінним для термінології" [Даниленко 1977, 35]. Ще одна перевага іншомовних термінів – лаконічність позначення, уникнення складних описових конструкцій [Місник 2000, 58].

Утім, навіть одиниці фахової мови, що на різних етапах її розвитку прийшли з інших мов, не лишаються незмінними, а зазнають впливу мови-реципієнта, де вони

функціонують, оскільки "будь-які запозичення в будь-якій мові проходять національну адаптацію" [Суперанская 2012, 32]. Адаптація запозичення відбувається за принципом аналогії та стосується усіх рівнів мови: "аналогія в різних своїх проявах впливає на граматичне та лексичне засвоєння запозичених слів, незалежно від того, чи йдеться про запозичення з близькоспоріднених мов, чи з більш віддалених генетично, чи взагалі із зовсім не споріднених" [Нікітіна 1978, 17]. На фонетичному рівні аналогія передусім впливає на фонетичне оформлення запозичених лексем, наприклад: м'який звук [л'] у лат. **ampulla** змінився на твердий [л] в укр. **ампула** [Черкасов 2010, 100]. На морфологічному рівні визначається родова приналежність запозиченого слова. Так, в українській мові запозичені слова на приголосний, незалежно від родової приналежності у мові-джерелі, отримують ознаки чоловічого роду, наприклад: лат. **acromion, i** – середній рід, укр. **акроміон** – чоловічий рід [Черкасов 2010, 40; Бондаренко 2005, 235]. Аналогія спричиняє також той факт, що запозичені терміни із латинським закінченням -a отримують в українській мові граматичну форму жіночого роду: лат. **systema, -atis** – середній рід; укр. **система** – жіночий рід [Черкасов 2010, 21]. Поширеним варіантом граматичної адаптації запозичення є також усічення закінчення термінів, наприклад: лат. **meniscus lateralis**; укр. **бічний меніск** [Черкасов 2010, 62].

Анатомічна терміносистема української мови слугує прикладом як фонетико-граматичної адаптації запозичень, так і семантичних процесів, що відбуваються у мові-реципієнті, зокрема метафоризації, зважаючи на те, що "значення багатьох запозичень є результатом процесу метафоризації у поєднанні з перенесенням лексеми" [Bryll 2010, 58]. Як різновид запозичення дослідники термінології детально вивчають такий феномен, як калька: "запозичений мовний елемент, що функціонує за зразками елементів мови-реципієнта" [Bryll 2010, 60]. Виділяють такі типи кальок: лексичні (структурні й семантичні), граматичні, фразеологічні [Bryll 2010, 60].

Розрізнення типів кальок базуються на відмінностях способу перенесення і особливостях функціонування нової одиниці у мові-реципієнті. Так, значна кількість лексем анатомічної терміносистеми була утворена шляхом семантичного калькування: у цьому випадку структура відповідає нормам мови, а загальною є семантика багатоконпонентних термінів обох мов [Лейчик, Шелов 1990, 46]. Якщо ж структура складної лексичної одиниці запозичується при перекладі разом із цією одиницею, ми маємо справу зі структурною калькою, або власне калькою, "при цьому в мові перекладу з'являється нова, чужа йому модель слова або словосполучення" [Лейчик, Шелов 1990, 47].

Детально аналізує види запозичень українська дослідниця Л. Пономаренко [Пономаренко 1993, 5]. Згідно з її підходами, процеси запозичення та адаптації міжнародної анатомічної термінології в українській мові представлені такими видами:

1) власне запозичення: лат. **inion** – укр. **ініон**, лат. **lambda** – укр. **лямбда**, лат. **bregma** – укр. **брегма** [Черкасов 2010, 23];

2) структурно-семантичне калькування: лат. **basis cordis** – укр. **основа серця** [Черкасов 2010, 140];

3) часткове калькування, при якому прототипи наполовину перекладаються, наполовину калькуються: лат. **sulci venosi** – укр. **венозні борозни** [Черкасов 2010, 24];

4) семантичне запозичення, при якому слово чи стійке словосполучення мови-реципієнта одержує значення, наявне в іншомовній одиниці: лат. **tunica mucosa** – укр. **слизова оболонка** [Черкасов 2010, 97];

5) семантичне калькування, коли нове значення одержує одиниця, що знаходиться приблизно у таких же відношеннях з іншими словами своєї мови, як і прототип у системі мови-джерела: лат. **vomer** – укр. **леміш** [Черкасов 2010, 33];

6) описовий переклад, коли утворюється одиниця з новим звучанням, у якій не скопійована структура іншомовного зразка, а лише передане значення: лат. **vibrissae** – укр. **волосся ніздрів** [Черкасов 2010, 282].

Отже, процес адаптації міжнародних термінів у національній мові є складним явищем. З одного боку, терміни, що приходять до мови як інтернаціоналізми або власне запозичення, піддаються впливу аналогії й зазнають змін: фонетичних, морфологічних, семантичних. З іншого боку, терміни на власномовній основі творяться часто за зразком вже існуючих словотвірних моделей у мові-джерелі міжнародної термінології. При цьому лексеми та словосполучення, що утворилися з питомої мови теж зазнають змін – найчастіше семантичних. В українській анатомічній термінології обов'язковий фактор адаптації міжнародних термінів – це аналогія. Українська анатомічна термінологія на даний час розвивається в двох напрямках: створюються лексеми на власномовному ґрунті і адаптуються до вимог національної мови запозичені терміни.

Статья посвящена ключевым подходам к решению проблемы создания национального стандарта анатомической номенклатуры: возникновение терминов-аналогов на основе собственного языка и заимствование терминов иноязычного происхождения. Анализ доказывает, что обязательным фактором адаптации международных терминов в национальном языке является аналогия, которой подвергаются как заимствованные лексемы, так и созданные на исконной языковой почве.

Ключевые слова: медицинский профессиональный язык, анатомическая терминология, термин, заимствования, адаптация.

The article is devoted to the key approaches to solving the problem of the establishment of a national anatomical nomenclature standard: appearance of terms-analogues based upon its proper language and foreign borrowings. Analysis proves that the obligatory factor of adaptation of the international terminology is an analogy having impact both on borrowed lexemes and on those created on native lexicological basis.

Key words: medical professional language, anatomical terminology, term, borrowing, adaptation.

Література:

1. *Бондаренко М. А.* Латинский язык и основы медицинской терминологии / М. А. Бондаренко. – Тула : Тульский государственный ун-т, 2005. – 287 с.
2. *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 248 с.
3. *Зарицький М. С.* Актуальні проблеми українського термінознавства / М. С. Зарицький. – К. : ІВЦ "Політехніка"; ТОВ "Фірма «Періодика»", 2004. – 128 с.
4. *Кияк Т. Р.* Мотивационные аспекты терминологии / Т. Р. Кияк, М. И. Книгницкая // Отраслевая терминология и ее структурно-типологическое описание. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1988. – С. 131–138.

5. *Костюк Г. Я.* Застосування анатомічної термінології в наукових публікаціях з медицини / Г. Я. Костюк, М. С. Гнатюк // Клінічна анатомія та оперативна хірургія. – 2011. – Т. 10, № 3. – С. 74–75.
6. *Лейчик В. М.* Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод / В. М. Лейчик, С. Д. Шелов. – М., 1990. – Ч. 2. – 80 с.
7. Міжнародна анатомічна номенклатура: Український стандарт : навч. посіб. для студ. I–IV рівнів акредитації, лікарів-інтернів, курсантів, магістрів / І. І. Бобрик (відп. ред.), В. Г. Ковешніков (відп. ред.). – К. : Здоров'я, 2001. – 327с.
8. *Місник Н. В.* Структурно-граматичні особливості української медичної клінічної термінології / Н. В. Місник // Сучасні проблеми термінології та термінографії : тези міжнародної наукової конференції (Київ, 2–4 лютого 2000 р.). – К. : КМУЦА, 2000. – С. 58–59.
9. Національний стандарт України. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. ДСТУ 3966: 2009. – К., 2010. – 31 с.
10. *Нікітіна Ф. О.* Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології / Ф. О. Нікітіна. – К. : Видавництво при Київському державному ун-ті видавничого об'єднання "Вища школа", 1978. – 32 с.
11. *Пономаренко Л. О.* Шляхи формування української термінології / Л. О. Пономаренко // Проблеми становлення української термінології : науково-методичні матеріали. – Житомир : ЖВУРЕ ППО, 1993. – Вип. 7. – С. 3–6.
12. *Пчелінцева О. Е.* Лексичні основи міжнародної термінології / О. Е. Пчелінцева. – Черкаси : ЧДТУ, 2003. – 103 с.
13. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами / С. Нечай. – К. : Фонд ТТ, УЛТН, 2000. – 432 с.
14. *Селігей П. О.* Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 49–66.
15. *Сендровиц Е. М.* Название частей человеческого тела в русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Сендровиц Е. М. – М. : МГУ, 1970. – 20 с.
16. *Суперанская А. В.* Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева ; отв. ред. Т. Л. Канделаки. – Изд. 6-е. – М. : Книжный дом "Либроком", 2012. – 248 с.
17. Українська мова : енциклопедія. – К. : Видавництво "Українська енциклопедія", 2004. – 824 с.
18. *Черкасов В. Г.* Міжнародна анатомічна термінологія (латинські, українські, російські та англійські еквіваленти) / В. Г. Черкасов, І. І. Бобрик, Ю. Й. Гумінський, О. І. Ковальчук; за ред. В. Г. Черкасова. – Вінниця : Нова книга, 2010. – 392 с.
19. *Bryll A.* Between the Term and Conventional Metaphor. English Lexical Borrowings in Polish Advertising Language / A. Bryll // Disambiguation of Metaphor in Specialized Translation and Interpreting. – Częstochowa, 2010. – P. 54–70.